

Zekulla Bayramlı
f.f.dosent

(əvvəli ötən sayımızda)

Onun Xaraba Gilan haqda verdiyi məlumatlar da olduqca maraqlıdır. Yaquət əl-Həməvi, Hinduşah Naxçıvani, Həmdullah Qəzvinli kimi ötdə əsr tarixçilərinin əsərlərində adı keçən bu şəhərin Əmir Teymur oğlu Miran şah tərəfindən dağıldığı bəlli olur. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Lalayants, Ter-Avetisyan kimi başa bala erməni tarixçilərinin istədikləri yəndə tədqiqatlar aparıldığı, 1912-ci ildə qızıl pulla dolu küpə və qızıl xoruzun tapıldığı, bu gün 100 hektardan artıq ərazini əhatə edən bu şəhərdə bir dəne də olunsun salamət ev, yaxud abidə qalmadığını ürək ağrısıyla qeyd etməliyəm.

Kitab müəllifinin Naxçıvandan kəpü və darvazalar haqqında verdiyi bilgiler də çox maraqlıdır. "Zaman-zaman Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş tarixi ədalətsizliklərin ağrısını yurdsevər insanlarla yanaşı çəkən maddi mədəniyyət nümunələrində" biri olan Xudafərin körpülərindən danışıqda sanki göz yaşlarını saxlaya bilmiş, "Körpü, səndən keçmək olmur", - deyir.

*Daşlarında dərd göynəyən,
Yollarında ot göynəyən,
Sahilində yurd göynəyən,
Körpü, səndən keçmək olmur.*

*Sütün pökrək, tağı bilməz,
Sol ağrıyar, sağ bilməz.
Dost tanımaz, yağı bilməz,
Körpü, səndən keçmək olmur.*

Kitabda "qədim sivilizasiyanın nişanələrini bu gün də özündə qoruyub saxlayan ən dəyərli tarixi yadigarlarıdan" olan darvazaların bərsində ayrıca

Yaradıcı təfəkkürün vətəndaşlıq borcu

danışılır. Yeri gəlmişkən, Ordubadda darvaza tağlarının hər birinə sağ-sol olmaqla kişi və qadın üçün nəzərdə tutulan taqqublabların vurulmasını mən ilk dəfə Nizaminin yazdıqlarından öyrəndim. Böyük bir tarixi gələniyə əks etdirən, yaşı minillərlə ölçülən bu adət-ənənə öməyinin hansı zəngin etnoqrafik məlumat yükü daşdığını demək, mənca, artıqdır.

Ordubadda yaşı 2 minilləri ötən çinarların müqəddəsədirilməsi səviyyəsində dəyərləndirilməsi də diqqəti çəkir. Müəllifin öz sözüylə desək, "800-1000 il yaşı olan çinarlar Ordubadda barməqlə sayılmaz". Bundan başqa, onun maddi-mədəniyyət abidələri kimi Ordubadda olan qırxaçaqların, quyuqların, çəşmə və kəhrizlər sisteminin də elmi şəkildə öyrənilməsinə zəruri ehtiyacın duyulduğunu" deməkə nə qədər haqlı olduğu da göz qabağındadır. Eyni zamanda, Ordubadın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmasının təsdiqi kimi tez-tez rastlanan çinçil təpələrinin də varlığı unudulmamalıdır.

Ordubadın özünəxas adət-ənənələrindən,

milli yemək və şirniyyat növlərindən də kitabda geniş söhbət açılır. Burada "ələ bir ev, ələ bir alə tapə bilməzsən ki, gül və limon yetiştirilməsin". Özünəməxsus və ləzzətli şirniyyatlardan alana, sucuq, miyanpür kimi meyvəli şirniyyatların Ordubaddan başqa, Azərbaycanın heç bir yerində hazırlanmadığını da öyrənirik. Fikrimizə, kəskin quraqlıq vaxtı müqəddəs övillərin qəbrindən daş gətirilib çəşmənin gözüne salınması, yaxud məsciddə səməni bişirilib ehsan verilməsi (adət etnoqrafik baxımdan ayrıca öyrənilməlidir. Bunlar kömək etməsə, uca dağ başına elliklə müsəllaya çıxılması və Tanrıdan yağı istənilməsi də o qəbildəndir.

N.Muradogluğun vaxtilə gözəlliyinə və başqa özəlliklərinə görə, "bala is-

tanbul" adlandırılan Əylis kəndinin tarixi və bu günü haqda yazdıqları da maraqlıdır. XIX əsrdən başlayaraq buraya köçürülən ermənilərin "öz gözəlliyi, var-dövləti, gözəl təbiəti ilə özləşdirmək istədikləri bu tarixi türk yurdu" müəllifin araşdırmalarında olduğu kimi, gözələrimiz qarşısında canlanırlar. Bu, mənim özümlə üçün də, əzizlərdən ona görə diqqətçəkicidir ki, başbələ erməni yazarı Z.Balayanz "Ocaq" kitabında və tanınmış yazıçımız Əkrəm Əylisli özünün "Daş yuxurlarında" bu kəndin tarixini tamamilə əks mövqeden təsvir etmiş, buranı tarixi erməni ərazisi kimi dünyaya tanıtdırmaq istəmişdirlər.

Şağı Əylis və Yuxarı Əylis

adlı iki kənddən ibarət olan Əylisdə Xanbəy, Bəylər yeri, Xanlar məhəlləsi kimi tarixi yer adları bu gün də qorunub saxlanmaqdadır. Təsədüf deyil ki, XIX yüzillik sonlarında Yuxarı Əylis kəndinin bir görüntüsü çar hökuməti tərəfindən poçt açıqçası kimi buraxılmışdır.

Görəsən, ermənilər niyə Naxçıvandan ən çox Əylisi tarixi erməni ərazisi kimi təqdim etməyə çalışır, bu zaman hətta Ə.Əylislinin adı çəkilən romani-nə də istinad edərək dəridən-qabıq-dən çıxırlar? Yəqin ki, bu sualın cavabını da müəllifin öz sözlərinə axtarmalıyıq:

"Əylis, rayonun digər kəndlərindən fərqli olaraq, daha çox tarixi abidələri özündə qoruyub saxlayan şəhər tipli yaşayış məskəni olubdur. Kəndin bəzi yerlərində hələ də qalan kanalizasiya sistemi, küçələrin daş döşəməsi, qala qapılıarının izləri, uca divarlar otaqlar mədəniyyətinin bariz nümunələri-dir".

Kənddəki beş böyük məsciddən biri, bünövrəsini VII-VIII əsrlərdə qoyulduğunu güman edilən, XVII yüzildə şah Abbasın göstərişiyə yenidən tikil-diyinə görə, onun adıyla adlandırılan Şah Abbas məscidi, qadim üçdö-mbəzli hamam, Meydan çəşməsi, iki-mərtəbəli mədrəsə binası, Cümə məs-

cidi, Əylis çəşmələri, Əylis körpüləri və s. tarixi yer adları da kəndin ən qə-dim dövrlərdən məhz türklərin yaşayış məskəni olmasından soraqlı verir.

Bu günün hadisələrindən

söhbət açarkən yeri gəldikcə, tarixi hadisələrə, XIX yüzil Rusiya-Iran müqavilələrinə, Rusiya-Türkiyə mü-

həribələrinə və s. müraciət edən müəllif maraqlı analogiyalar apırır, hətta bir çox canlı şahid ifadələrini də verməklə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirir. Təsvir etdiyi tarixi hadisələr, yaxud canlı şahidlərin danışıqlarıyla həmahəng olan şeir və bəyati-lərin kitabə salınması da ayrıca önəm daşıyır. Bu baxımdan sonda "Erməni-türk müharibələri", "Ermənilərin Naxçıvandan törədikləri cina-yətlər haqqında şahid ifadələri" bö-lmələri ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu şahidlərdən biri Hacı Tofiq Seyidza-dinin danışıqlarından məlum olur ki, "hələ 1828-ci il noyabr ayında im-zalanmış "Türkmançay" müqavilə-sinin mürəkəbi qurumamış ermə-nilərin Naxçıvanın kəndlərində 22 nə-fər insanı qətlə yetiriblər".

1918, 1921-23, 1930-37, 1941-45, 1953 və nəhayət, 1988-ci illərdə ermə-nilər Sədərəyə amansız hücumları təş-

kil etmişlər. 1929-cu ildə Zaqafqaziya İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Sədərə-yin Ərmik, Havuş, Cəmişbasan, Bax-cacıq, Yəlpin, Qozulça, Palantökən, Əsni, Atdaşı, Kalafalağıl, Hortun, Dü-bəkli, Almayoqquşu, Sultanbəlağı, Şa-mo, Danzik, Qədilli, Aradzöyən, Gəfər-li, Daşxırman, İtölen, İlturan, Kərki, Yanıq, Genişik, Ağbulaq, Qaraağac, Kabağağı oğlu və Həsənqulu bağları, Qaraçoban və Nadirin düzü, Qızıldaş, Çəpərin düzü, Qırmızıqlı, Qurdabba, Almalıq, Hağç, Ələkucan, Çəşməba-sar, Əyircə, Dihöran, Əmişoğlu, Qabılı, Həsənəkəndi, Kaha, Kırnan, Yemişəllik, Yanıq, Kolani, Çimən kəndi və s. yay-laq və yurd yerləri zorla alınmış erməni daşnaklarına verilmişdir. Təsədüf ki, 1990-cu ildə isə 400 nəfərdən çox əhali-si olan Kərki kəndi düşmənlər əsarətinə düşmüşdür. N.Muradoglu kitabda Səd-ərək döyüşlərində şahid olmuş 109 nəfərin siyahısını da vermiş, onların unudulmaz xatirəsini bir daha yad et-mişdir.

Kitabda Əylis, Nəhrəm və Sədərək kəndlərinin erməni işğalçılarına qarşı mərdliklə vuruşmaları, bu qeyri-bərab-er və amansız döyüşlərdə cəld in-sanların, uşaqlar və qocaların ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmə-si səhnələrini ürək ağrısıyla oxuyuruq.

1990-cı ilin 19 yanvarında

ermənilərin atdığı top mərmiləri nə-ticəsində öz evlərində həlak olan az-yaşlı Malik və Elvin qardaşlarının acı faciəsi gözələrimiz öndən getmiş. Ataları Tofiq Nəzirzadənin Sədərək təp-ələrinə uğrunda gedən döyüşdə ilk şə-hidlərdən olan İdris Məmmədovun cəsədini güllə yağışı altından çıxartma-ğa çalışarkən iki körpə oğlunun ölüm xəbərini eşitdiyini heyəcənsiz oxu-maq olmur: Yaxşısı budur, müəllifin özünə söz verək:

"Acı xəbər döyüşü ata T.Nəzir-zadəni sarsıtsa da, məğrurluğuna sındıra bilmədi. Dəfn mərasimindən sonra T.Nəzirzadə özünü camaata tutub dedi: - Yas saxlamağın vaxtı deyil, Vətən dardadır, hamı döyüşlə-

re". Məhz belə mərd oğulları, yurd-sevər kişilərin şücaəti sayəsində Sədərək kəndi 1990-cı ilin yanvarın-dan 1993-cü ilin sonunadək erməni-lərin 14 böyük hücumunun qarşısını almış, sonacən döyüşmüş, məntur düşməna bir qarış da torpaq verməmişdir.

Təkcə hamın döyüşlərdə 100-dən artıq adam şəhid olmuş, 500-dək in-san yaranmışdır.

Bütövlükdə Naxçıvan bölgəsinin keçmiş, bu gün və gələcək haqqında nəkbin nollarda danışılan əsərdə si-ravi insanlarla yanaşı, tanınmış şəx-siyyətlər: dövlət adamları, alim, şair və yazıçılardan maraqlı xatirələri, gələcək nəslə ibrət dərsi olan fikirlər və mülahizələrinə də yer verilmişdir. Tarixçi əlminə, AMEA-nın haqqı üzvü İ.Hacı-yev, AR Mədəniyyət nazirinin müavini S.Məmmədaliyeva, AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev, AYB Naxçıvan Bölməsinin sədri, şair A.Yadigar, AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum qarşısına alim Ə.Səferli, yazıçı-publisist K.Məhərrəmoğlu, şair K.Qədim və b. xatirə-düncələrinə olduqca maraqlıdır. Bütün bunları birləşdirən tak bir qayə var: doğulub boya-başqa çatdıqları Naxçıvan torpağına məhəbbət, onun gəzməli-görməli yerlərinə, hər qayəsi-nə, daşına ürəkəndən bağlılıq, doğma yurda kəm baxan, gəccə-gündüz tarixi türk torpaqlarını zəbt edib özlərinə saxta vələnlər qurmaq istəyən erməni işğalçılarına dərin nifrət duyğusu və s. Fikrimizə, bax, eleq tak buna görə, Ni-zami Muradogluğun "Qədim türk yur-du Naxçıvan" kitabını oxumağa dəyər. Bu yerdə dostumuz Yaşar Qasımbəy-linin bir sözümlə xatırlatmağı da özümə borc bilərəm.

O, bir vaxtlar Nizami müəllimin bu kitabını əlimdə görəndə demişdi: "Hər bir ziyalı doğulduqca, çöyrəyini yeyib bürünən içdiyi doğma torpağı haqqında belə bir kitab yazmaqca borc-ludur. Biz vətəne öz bircumuzca hə-lə verməmişik". Kitabı diqqətlə oxu-duqca, Yaşar müəllimin bu sözləri de-məkdə nə qədər haqlı olduğunu bir də-ha inandım.

